

ח

הקפת המזבח ובימת בית הכנסת בסוכות

מבוא

א. הקפת המזבח ובימת בית הכנסת בכל יום

1. במקדש

2. זכר למקדש

ב. נטילת ערבה במקדש בכל יום, ובבית הכנסת ביום השביעי

1. נטילת ערבה במקדש – נענוע וחביטה

2. מי נטל ערבה במקדש?

3. נטילת ערבה ביום השביעי כזכר למקדש

ג. הרחבת ההנהגה לזכר המקדש בנטילת ערבות בבית הכנסת

מבוא

בכל יום מימות חג הסוכות היו מקיפים את המזבח פעם אחת, וביום השביעי – שבע פעמים. אחר החורבן נהגו להקיף את בימת בית הכנסת עם ארבעת המינים בכל יום פעם אחת, ובהושענא רבה – שבע פעמים (ובסיומן נהגו לחבוט בערבות).

א. הקפת המזבח ובימת בית הכנסת בכל יום

1. במקדש

בזמן שבית המקדש היה קיים היו מקיפים את המזבח בימי הסוכות. כך נאמר במשנה

סוכה (ד, ה):

בכל יום מקיפין את המזבח פעם אחת, ואומרים: "אנא ה' הושיעה נא,

אנא ה' הצליחה נא". רבי יהודה אומר: "אני והו הושיעה נא". ואותו היום

מקיפין את המזבח שבעה פעמים.¹

בגמרא (סוכה מג ע"ב) נחלקו האמוראים בַּמה הקיפו את המזבח: בערבה או בארבעת

המינים, ונראה שמחלוקת זו אינה נובעת ממסורות שונות, אלא היא מחלוקת

פרשנית.² אף הראשונים נחלקו בשאלה זו.³

1. בתוספתא סוכה ג, א מסופר על התנגדותם של הבייתוסים להקפת המזבח בשבת. על כך ראה: שאול

ליברמן, תוספתא כפשוטה, מועד, עמ' 870.

האם רק הכהנים היו נכנסים להקיף את המזבח, או גם מי שאיננו כהן? הדיון בשאלה זו נובע מכך, שבדרך כלל רק כהנים תמימים היו רשאים להיכנס אל בין האולם והמזבח. כך נאמר במשנה כלים (א, ט): "בין האולם ולמזבח מקודש ממנה, שאין בעלי מומין ופרועי ראש נכנסים לשם".

הרי"ץ גיאת מפרש בשם רב שרירא גאון, שישראלים לא היו מהלכים סביב המזבח, אלא היו עומדים סביבו. הרי"ץ גיאת עצמו שולל הסבר זה. טעמו: לא מצינו "הקפה" במשמעות "עמידה". ועוד: כיצד נסביר שביום השביעי הקיפו שבע פעמים? יתירה מזאת: בתלמוד הירושלמי סוכה (ג, ט) נאמר שהקפת המזבח היא "זכר ליריחו", והרי את יריחו הקיפו, ולא עמדו מסביבה בלבד.⁴ אכן כן, בדרך כלל ישראלים לא נכנסו בין האולם למזבח, אך בסוכות התירו להם להיכנס ולהקיף.

לרב יוסף אבן מגאש ברור שגם ישראלים היו נכנסים פנימה, והוא דן באופן המעשי שבו היו הישראלים מקיפים.⁵ גם מדברי הרמב"ם, הלכות לולב ז, כג, קשה להסיק מסקנות מי היו בין המקיפים:

בכל יום ויום היו מקיפין את המזבח בלולביהן בידיהן.

הרב יום טוב ליפמאן הליר מביא את דברי הרמב"ם הללו, ולפיו הכהנים בלבד הקיפו במקדש;⁶ אך מאחר שהרמב"ם לא כתב מפורשות בהלכות אלו שרק הכהנים היו עושים כך, ניתן להבין שלפיו גם ישראלים היו מקיפים. לעומת זאת, בילקוט שמעוני כתוב מפורשות:

2. ראה: דוד שפרבר, "מצות ולקחתם לכם בחג הסוכות והתפתחותה", סידרא, טו (תשנ"ט), עמ' 169-179.

3. רש"י בפירושו לגמרא מציין מספר פעמים שהקיפו בערבה. ראה: סוכה לד ע"א, ד"ה אבא שאול; סוכה מב ע"ב, ד"ה לולב וערבה; סוכה מג ע"ב, ד"ה והביאום; סוכה מד ע"א, ד"ה כהנים; מועד קטן ג ע"ב, ד"ה ערבה. אך בשו"ת רש"י, סימן קכא, חזר בו, וכתב שהקיפו בלולב. הרב יצחק בן ר' יהודה אבן גיאת, מאה שערים, שערי שמחה, חלק א, עמ' קיג, סובר שהקיפו בערבה, אך מציין שרבינו שמואל הלוי אמר שעדיין העניין שנוי במחלוקת. ר' אליעזר ב"ר שמואל ממיץ, ספר יראים, סימן תכב (דפוס ישן: קכד), כותב שיש ספק בדבר. ראשונים אחרים כתבו שהקיפו בלולב: הרמב"ם הלכות לולב ז, כג; הרב אליעזר מזורמיזא, ספר רוקח, סימן שטו, עמ' קכב; רבינו נסים, סוכה כב ע"א בדפי הרי"ף. ויש הסוברים שהקיפו בערבה: ר' צדקיה ב"ר אברהם מרומי, שבלי הלקט, סימן שסט, עמ' קסו. הרב יואל סירקש, בית חדש, טור א"ח, סימן תרסד, כותב, שמפשוט המשנה עולה שהקיפו במקדש בערבה. כך סובר גם הרב אברהם דאנציגר, חיי אדם, כלל קמת, סעיף יט. יחד עם זאת מסביר ה"ח, שהסובר שהקיפו בערבה אינו בא לשלול הקפה בלולב, ולמעשה הקיפו בשניהם.

4. ר' יצחק בן ר' יהודה אבן גיאת, מאה שערים, חלק א עמ' קיד. המהדיר, הרב יצחק דב הלוי באמבערגער, עמ' קטו-קטז, מציין פרשנים נוספים שעסקו בשאלה זו, ונטייתם היא שגם ישראלים היו מקיפים את המזבח.

5. הרב יוסף בן מאיר אבן מיגאש, שו"ת הרי"י מיגאש, סימן מג.

6. תוס' יום טוב למשנה סוכה, ד, ה.

וכיצד הוא סדר ההקפה? כל ישראל, גדולים וקטנים, נוטלים את לולביהם בידיהם הימנית ואתרוגיהם בידיהם השמאלית, ומקיפין אחת. ואותו היום היו מקיפין שבע פעמים.⁷

2. זכר למקדש

לאחר החורבן הנהיגו להקיף את הבימה, כשספר תורה מונח עליה, או כשהחזן מחזיק את ספר התורה בידו. לא ידוע לנו מי החל להנהיג מנהג זה והיכן, אך הוא נמצא כבר אצל רב סעדיה גאון:

לאחר שמפטירין⁸ אומרים תהילה לדוד, ועומד שליח הציבור ולולבו בידו, והציבור סביבות התיבה. ואומר: "הושיעה נא", והן אומרים: "הושיעה נא", ואחר כך אומר: "אני והו הושיעה נא", ועונין כן. ומחזירין ספר תורה למקומו, ואומר קדיש, ומתפללין תפילת המוספין. ובכל יום מקיפין פעם אחת, וביום דשביעי ז' פעמים. פעם ראשונה מקיפין דרך ימין כלפי תיבה, אומר "הושענא". ושניה הן מקיפין דרך שמאל, ואומר "אנא הושיעה נא", והן עונין "הושענא והושיעה נא", ואומר "הצליחה נא", והן עונין "הושענא והצליחה נא", אומר דברי שבח מעניינו של יום, והן עונין "תבנה ציון ברינה, והעלינו לתוכה בשמחה".⁹

לא ברור מדברי רס"ג האם מנהג ההקפות נוסד מלכתחילה כמנהג עצמאי, או שבמהלך החזרת ספר התורה לארון נהגו גם להקיף. אך בכל מקרה התוצאה היא שהקיפו את ספר התורה. הסיומת "תבנה ציון ברינה" היא קריאה ותפילה להחזרת מצוה מצוה זו בשלמותה במקדש, והיא באה לציין שמעשינו כיום הם רק זכר למצוה¹⁰ זו.

7. ילקוט שמעוני לתהלים, רמז תשג. בובר, בהערה למדרש שוחר טוב (יז, ה, הערה לו) כותב, שיש ראשונים שהביאו מקור זה מהירושלמי, אך בירושלמי שלפנינו הוא לא נמצא. ראה: שמואל ספראי, העליה לרגל בימי הבית, עמ' 191, ובהערות 164–165.

8. לפי דברי רב סעדיה, הקפת הבימה נעשית לאחר קריאת התורה. דבריו הובאו ע"י הטור, אר"ח, סימן תרס, שכתב על כך: "ומנהג טוב הוא, כדי שלא להוציא הספר שלא לצורך, כיון שאין קורין בו. אלא שאין נוהגין כן". בבית חדש שם כתב, שבעיני הטור המנהג הוא טוב, אלא שאין נוהגים כן. וטעם הדבר הוא "כיון שכל עיקר המנהג הוא זכר למקדש, יפה מנהג שלנו שמאחרין את ההקפה סמוך לשעה שנפטרין לבתיהם, כדמשמע פשטא דמתניתין". אם כן, גם ההקפה בזמן התפילה נקשרת להנהגת זכר למקדש. ראה עוד בעניין זה: הרב משה פיינשטיין, שר"ת אגרות משה, אר"ח, ג, סימן צט.

9. סידור רס"ג, עמ' רלח.

10. הר"ץ גיאת מביא את תשובת רב האי, הכותב שמנהג בבל היה להקיף את התיבה בכל יום ג' פעמים, וביום השביעי ז' פעמים, וכותב בהתייחס לכך: "ולא שמענו שיש מקום שאין זה מנהגו, לפיכך אל תשנו ממנהג אבותיכם". הר"ץ גיאת מביא שם גם את תשובת רב שרירא גאון, שנשאל על מנהג

בתשובה אחרת מהגאונים, מובא רמז למנהג מפסוק:

וששאלתם רמז להקפת ספר תורה בלולב והדס? כך ראינו מהכא: "אסרו חג בעבתיים" (תהלים קיח, כז) – והוא לשון היקף, דכתיב: "אסרי לגפן עיר"ה" (בראשית מט, יא), יסחר ישראל לקרתיה בעבותים, הוא עץ עבות.¹¹

המנהג, שהיה קיים כבר בימי רס"ג,¹² התפשט והתקבל בקהילות רבות בספרד, באשכנז, בפרובנס ובצפון אפריקה.¹³ אך מסתבר שלא הכל קיבלו את המנהג. ר' צדקיה ב"ר אברהם הרופא מרומי כותב, שמנהג פשוט אצלם שאין מקיפים כלל בשאר הימים, אלא רק ביום השביעי; אם כי אומרים הושענות לאחר תפילת מוסף, אך בלא הקפה. יחד עם זאת הוא מציין, שיש נוהגים להקיף את התיבה במקום המזבח בכל יום.¹⁴

הקפת הבימה ג' פעמים בכל יום, ולפיו, מנהג זה חידוש הוא, שהרי את המזבח היו מקיפים פעם אחת: "ואנו בספרד נהגו ראשונינו דור אחר דור להעמיד ספר תורה על גבי התיבה ולהקיף סביבותיה פעם אחת דרך ימין בכל יום ויום" (ר' יצחק בן ר' יהודה אבן גיאת, מאה שערים, חלק א, עמ' קיד–קטו). גם הרב יצחק בן אבא מארי שלל מנהג זה: "ואלו המנהגים אין להם עיקר, ומנהג רב סעדי' כמנהגינו" (ספר העיטור, עשרת הדיברות, הלכות לולב, צג ע"ב). נראה שבמשך הזמן פסקו להקיף את התיבה בכל יום שלוש פעמים, והיו מקיפים פעם אחת בלבד.

11. תשובות הגאונים, שערי תשובה, סימן לא.

12. הנהגה נוספת בימות הגאונים היא משל רב האי גאון, עליו מסופר שהיה עולה בכל שנה מבבל בשביל להקיף בהושענא רבה את הר הזיתים שבע פעמים, והיו אומרים שם מזמורים שתיקן (ספר חסידים, הוצאת מקיצי נרדמים, ורשה תרנ"א, סימן תרל). לא נמסר כמה הוא הקיף: בערבה או בלולב, אך מסופר שהוא לקח כהנים שיקיפו איתו. יתכן שמדובר על הקפות על הר הזיתים, ואין מדובר שהקיפו את כל הר הזיתים. העליה להר הזיתים המירה את העליה להר הבית, ואף אותה ניתן לראות כהנהגת זכר למקדש. ראה: הרב יהודה ליב פישמן מימון, "מנהג קדום בירושלים בחג הסוכות", התור, 1/ז, עמ' 7–9; ישראל ברסלבי, "עלויות לרגל אל הר הזיתים בתקופה הערבית", ירושלים לדורותיה, ירושלים תשכ"ט, עמ' 120–144; יואל רפל, "ההקפות בחג הסוכות בהר הזיתים", מחיל אל חיל (תשרי תשנ"ד), עמ' 83–85. על סדרי התהלוכה בהר הזיתים, ראה: אלחנן ריינר, "לשאלת שער הכהן ומקומו", תרביץ, נו (תשמ"ז), עמ' 279–290; הנ"ל, "חורבן, מקדש ומקום קדוש" קתדרה, 97 (תשס"א), עמ' 58–64.

13. מנהג זה מופיע במקורות רבים: ר' יצחק בן ר' יהודה אבן גיאת, מאה שערים, חלק א, עמ' קיד–קטו; ספר האורה, חלק א' (צח), דין אתרוג, ד"ה אתרוג הגזול; רבנו שמחה מויטרי, מחזור ויטרי, סימן שפא; רמב"ם, הלכות לולב ז, כג; ר' אליעזר ממייץ, ספר יראים, סימן תכב (דפוס ישן: קכד); ר' אליעזר ב"ר יואל הלוי, ספר הראב"ה, חלק ב, הלכות לולב, סימן תרצב וסימן תרצט; ר' אברהם ב"ר נתן הירחי, ספר המנהיג, חלק ב, סימן לח, עמ' תב; ר' יצחק אור זרוע, ספר אור זרוע, חלק ב, הלכות סוכה, סימן שטו; ילקוט שמעוני, תהלים רמז תשג; ר' אהרן ב"ר יעקב, ספר כלבו, סימן עב, ד"ה בכל יום; ר' יעקב ב"ר אשר, טור א"ח, סימן תרס; ר' דוד ב"ר יוסף אבודרהם, אבודרהם השלם, עמ' רצו–רצז; ר' יעקב ב"ר משה מולין, ספר מהר"ל (מנהגים), סדר תפילות חג הסוכות, יא; ר' יעקב ב"ר יהודה לנדא, ספר האגור, הלכות אתרוג, סימן אלף כ; הרב יוסף קארו, שולחן ערוך, א"ח, סימן תרס, סעיף א; הרב יואל סירקש, בית חדש, טור א"ח, סימן תרס וסימן תרסד.

14. שבלי הלקט, סימן שסט, עמ' קסו.

על פי דברי דברי רב סעדיה גאון, הציבור כולו – כהנים וישראלים – מקיפים את בימת בית הכנסת.¹⁵ הנהגת זכר למקדש, שבה כהנים וישראלים כאחד מקיפין את בימת בית הכנסת, תואמת את שהיה במקדש. אך לדעת אותם הסוברים שרק כהנים הקיפו, יש לשאול: האם יש לנהוג כך גם בבית הכנסת? הרב דוד ב"ר שמואל הלוי כותב, שאמנם במקדש הקיפו רק כהנים, אך כיון שאנו עושים כן רק כזכר למקדש, אין צורך לעשות דווקא כמו במקדש.¹⁶ מדבריו ניתן ללמוד שהנהגות זכר למקדש אינן חייבות להיות תואמות לגמרי את מה שהיה במקדש. מטרת ההנהגה היא להזכיר באופן כללי את מה שהיה נהוג במקדש.

ב. נטילת ערבה במקדש בכל יום, ובבית הכנסת ביום השביעי

1. נטילת ערבה במקדש – נענוע וחביטה

שלוש פעולות היו עושים עם הערבה במקדש: נוטלים ערבות, זוקפים ערבות סביב המזבח ומקיפים בהן את המזבח.

על נטילת הערבה נאמר במשנה סוכה (ד, א-ג):

ערבה ששה ושבעה... ערבה שבעה כיצד? יום שביעי של ערבה שחל להיות בשבת – ערבה שבעה; ושאר כל הימים – שישה.

בתוספתא סוכה (ג, א) נאמר עוד:

לולב דוחה את השבת בתחלתו, וערבה – בסופו. מעשה וכבשו עליה ביתסין אבנים גדולות מערב שבת. הכירו בהן עמי הארץ, ובאו וגררום והוציאו מתחת אבנים בשבת, לפי שאין ביתסין מודין שחיבוט ערבה דוחה את השבת.

הגמרא לומדת מן האמור בתוספתא: "אלמא בנטילה היא" (סוכה מג ע"ב).

על זקיפת הערבות סביב המזבח והקפת המזבח בערבות נאמר במשנה סוכה (ד, ה):

מצוות ערבה כיצד? מקום היה למטה מירושלים, ונקרא מוצא. יורדין לשם, ומלקטין משם מורביות של ערבה, ובאין וזוקפין אותן בצדי המזבח, וראשיהן כפופין על גבי המזבח. תקעו והריעו ותקעו. בכל יום מקיפין את המזבח פעם אחת, ואומרים: "אנא ה' הושיעה נא, אנא ה' הצליחה נא". רבי יהודה אומר: "אני והו הושיעה נא". ואותו היום מקיפין

15. סדר רס"ג, עמ' רלח. כך גם כתבו: הרמב"ם, שם; ר' יעקב בן אשר, שם; הרב יוסף קארו, שם.

16. טורי זהב, א"ח, סימן תרס, ס"ק ב.

את המזבח שבעה פעמים. בשעת פטירתן מה הן אומרים? "יופי לך מזבח, יופי לך מזבח". רבי אליעזר אומר: "ליה ולך, מזבח, ליה ולך, מזבח".

בששת הימים הראשונים של החג היו זוקפים ומקיפים פעם אחת, וביום השביעי היו מקיפים את המזבח שבע פעמים.

יש מהאמוראים שפירשו את המשנה, כך שההקפה נעשתה בלולב, ויש שפירשו שהקיפו בערבה (סוכה מג ע"ב).

מהי אותה פעולה של נטילת הערבה? כמובא לעיל, נאמר בתוספתא: "שאין בייתוסים מודים שחיבוט ערבה דוחה שבת". יש המפרשים שחיבוט זו הכאה,¹⁷ ואכן בלשון התנאים "חבט", היא פעולת הכאה.¹⁸ יש המפרשים שחיבוט הוא נענוע.¹⁹ מהו המקור לכך שמכל ארבעת המינים, דווקא הערבה ניטלת לבדה? בעניין זה ישנן דעות שונות בין התנאים. אבא שאול סובר שבפסוק שבו נצטוונו על מצוות הערבה, נאמר: "ערבי נחל" (ויקרא כג, מ), וביטוי זה, שנאמר בלשון רבים, בא ללמד על שתי ערבות שהן חובה מהתורה: אחת ללולב ואחת למקדש.²⁰ דעה אחרת היא דעת רב אסי בשם ר' יוחנן בשם ר' נחוניא, שמצוות ערבה במקדש היא הלכה למשה מסיני.²¹ מסורת אחרת מובאת שם בשם ר' יוחנן, שערבה היא יסוד נביאים. ר' יהושע בן לוי סובר שזהו מנהג נביאים.²² ההבדל בין "יסוד נביאים" ו"מנהג נביאים" הוא בכך, ש"יסוד" הוא תקנה

17. ר' נתן בן יחיאל מרומי, ספר הערוך השלם, ערך "חבט". כך פירש גם הרמב"ם בפירושו למשנה סוכה ד, ה, שהכוונה לחבוט על קרקע או כלי. לפירוש זה יש גם סיוע מדברי ר' יוחנן בן ברוקה בהמשך המשנה, האומר שהיו חובטים חריות של דקל בקרקע בצד המזבח.

18. ראה: משנה תרומות ט, ג; משנה גיטין ט, ח; משנה מנחות י, ג; משנה מידות א, ב; משנה פרה ג, יא; תוספתא יבמות יב, יג; תוספתא סוטה טו, ג; תוספתא מנחות יג, כא ועוד.

19. ספר העיטור, עשרת הדיברות, הלכות לולב, צג ע"ב. כך כתבו גם: רש"י לסוכה מב ע"ב, ד"ה והביאום; רש"י לסוכה מד ע"ב, ד"ה חבט; רבינו תם בתוס' לסוכה מד ע"ב, ד"ה כאן; ר' יהודה בן ר' בנימין (ריב"ן), גנזי ראשונים למסכת סוכה, עמ' 270. ראה עוד: יצחק ברנד, "ראש השנה והושענא רבה – מחגי מקדש לימי דין", בתוך: בראש השנה יכתבון (עורך: הרב אמנון בזק), אלון שבות: תבונות, תשס"ג, עמ' 33–35.

20. ספרא אמור, פרק טז; תוספתא סוכה ג, א; ירושלמי סוכה ד, א; סוכה לד ע"א ו-מד ע"א.

21. ירושלמי סוכה ד, א; סוכה מד ע"א. ראה הערת הרב צבי יהודה קוק, לנתיבות ישראל, ב, עמ' רא, על ההבדל שבין אבא שאול לר' יוחנן.

22. אשר לזהותם של נביאים אלו: בתלמוד הירושלמי שביעית (א, ה) נאמר: "ערבה... מיסוד הנביאים הראשונים". כך היא הגירסה בכת"י לייזן ובדפוס וינציא רפ"ג. כך היא גם הגירסה בכת"י ותיקן, אם כי היא גירסה בעייתית מסיבה אחרת. שם כתוב: "ערבה וניסוך המים – הלכה למשה מסיני, ועשר נטיעות היא מיסוד הנביאים הראשונים". בתלמוד הירושלמי סוכה (ד, א) כתוב: "ערבה מיסוד הנביאים", ללא המילה הראשונים, וכך הוא בכל כת"י. הרב יששכר תמר, עלי תמר, אלון שבות תשנ"ב, ירושלמי מועד, חלק ב, עמ' קכח, כותב שכוונת הירושלמי בשביעית היא ליחזקאל ולברוך בן נריה, הנקראים בפי חז"ל "נביאים ראשונים". נראה שכוונתו לדברי רב נחמן בר יצחק: "מאן נביאים הראשונים? לאפוקי מחגי זכריה ומלאכי, דאחרונים נינהו" (סוטה מח ע"ב). אמנם מסורתו הפרשנית

המחייבת את הכל, ו"מנהג" הוא הנהגה טובה שהנהיגו בזמן הנביאים, ורק בשל העובדה שהנביאים אימצו מנהג זה הוא מכונה "מנהג נביאים", אך מנהג זה פחות מחייב.²³ הבחנה נוספת היא, שעל "יסוד" מברכים, ואילו על "מנהג" אין מברכים.²⁴ ביישוב הסתירה שבין המסורות השונות שבדברי ר' יוחנן - האם ערבה היא הלכה למשה מסיני או יסוד נביאים - אומרת הגמרא (סוכה מד ע"א-ע"ב): "לא קשיא, כאן במקדש, כאן בגבולין". רבינו חננאל מסביר שם, שלפי ר' יוחנן, בזמן המקדש - היתה מצוה זו נוהגת במקדש מהלכה למשה מסיני ובגבולין מיסוד נביאים.²⁵ לפי העמדה זו בגמרא, יתכן שר' יהושע בן לוי חולק על ר' יוחנן, וסובר שגם במקדש מקור המצוה הוא ממנהג נביאים; אך יתכן שהוא מסכים שבמקדש היתה מצוות ערבה מהלכה למשה מסיני, ונחלק עם ר' יוחנן רק ביחס לגבולין.

הרמב"ם, הלכות לולב ז, כ, איננו מזכיר דבר באשר לנטילת ערבה במדינה בזמן המקדש. אך באשר לנטילת ערבה במקדש גופו, פוסק הרמב"ם כשיטת ר' יוחנן, ולא כאבא שאול או כר' יהושע בן לוי:

הלכה למשה מסיני שמביאין במקדש ערבה אחרת חוץ מערבה שבלולב,
ואין אדם יוצא ידי חובתו בערבה שבלולב.

2. מי נטל ערבה במקדש?

האם נטילת הערבה במקדש נעשתה ע"י כהנים או גם ע"י ישראלים? בתוספתא סוכה (ג, א) נאמר: "לולב דוחה את השבת בתחלתו, וערבה - בסופו". על כך מסופר בגמרא:

פעם אחת חל שביעי של ערבה להיות בשבת, והביאו מרביות של ערבה מערב שבת, והניחום בעזרה. והכירו בהן בייתוסין, ונטלום וכבשום תחת אבנים. למחר הכירו בהן עמי הארץ, ושמטום מתחת האבנים, והביאום

של רש"י היא שהנביאים האמורים הם הנביאים האחרונים, "חגי זכריה ומלאכי, שהיו ממתקני תקנות ישראל באנשי כנסת הגדולה" (רש"י לסוכה מד ע"א, ד"ה יסוד). כך גם מפרשים: המאירי, סוכה שם; ר' יהודה בן ר' בנימין (ריבב"ן), גנזי ראשונים למסכת סוכה, עמ' 270. ואמנם מצינו שבתחילת בית שני היתה התחדשות בחגיגת סוכות בנטילת מיני עצים שונים (נחמיה ח, יג-יח). המינים הנזכרים שם שימשו לבניית סוכות ולארבעת המינים (ירושלמי סוכה ג, ד; סוכה יב ע"א).

23. כך השיבו כבר הגאונים לשאלה זו. ראה: שו"ת הגאונים, שערי תשובה, סימן שז. גם הראשונים הסבירו זאת באופן דומה. ראה: הרב יונתן מלוניל, גנזי ראשונים למסכת סוכה, עמ' 225; הריטב"א, הרא"ה והמאירי לסוכה שם. על תוקף מנהג זה ראה: דניאל שפרבר, מנהגי ישראל, ב, עמ' א-ח.

24. נושא זה נידון בהרחבה בסוכה מד ע"ב, אך אנו לא נעסוק בשאלת הברכה על נטילת ערבה, מאחר שהיא אינה שייכת ישירות לנושא מאמרנו.

25. הסבר זה תואם את גירסת הגמרא על פי כת"י מינכן 95: "התם בזמן שבית המקדש קיים ולא קשיא הא במקדש והא בגבולין". כך גם המאירי בסוכה שם.

הכהנים וזקפום בצידי המזבח. לפי שאין ביתוסין מודים שחיבוט ערבה דוחה את השבת (סוכה מג ע"ב).

בגמרא מודגש שהכהנים הם אלו שנכנסים פנימה לזקוף את הערבה. רש"י מוסיף עוד:

אבל ישראל לא היה נכנס בין האולם ולמזבח, ומדקתני "חיבוט ערבה" – מכלל דביד נוטלין אותה ומנענעים, ומקיפין בה הכהנים את המזבח ברגליהם, ואחר כך זוקפין אותה.²⁶

מהרמב"ם, הלכות לולב ז, כ-כב, משמע שהכל היו נוטלים ערבה במקדש, כהנים וישראלים:

הלכה למשה מסיני שמביאין במקדש ערבה אחרת חוץ מערבה שבלולב, ואין אדם יוצא ידי חובתו בערבה שבלולב, ושיעורה – אפילו עלה אחד בבד אחד...

חל יום שביעי להיות בשבת... כיצד היו עושין? מביאין אותה מערב שבת למקדש, ומניחין אותה בגיגיות של זהב כדי שלא יכמשו העלין, ולמחר זוקפין אותה על גבי המזבח, ובאין העם ולוקחין ממנה, ונוטלין אותה כדרך שעושין בכל יום.

הרמב"ם כותב בלשון רבים, ומציין: "אדם", "העם". ביטויים אלה מלמדים שנטילת הערבה וזקיפתה סביב המזבח היתה משותפת לכהנים ולישראלים, אם כי לא היו מקיפים כלל בערבה.²⁷ רבינו ניסים סובר שכהנים היו נוטלים, זוקפים ומקיפים, ושאר העם היו נוטלים ונכנסים עד מקום שניתן להיכנס.²⁸ יש ראשונים הסוברים שישראלים היו נכנסים אף להקיף, ומכאן שגם הם נטלו את הערבה.²⁹

26. רש"י לסוכה מג ע"ב. כך כתב שם רש"י, ד"ה שלוחי: "אינה מצוה לכל אדם, אלא כהנים המקיפין בה את המזבח". נראה שגם התוס' לסוכה מג ע"ב, ד"ה שלוחי, וכן שם, ד"ה והביאו, סוברים כך. במקום אחר כותבים תוס', שלשיטת אבא שאול, הסובר שנטילת ערבה היא מדאורייתא, אין מקום להבחין בין כהנים לישראלים, "ויש לומר דשמא הקפת מזבח בכהנים ושאר ישראל בעזרה בלא הקפה" (תוס' לסוכה מד ע"א, ד"ה אמר ליה). כך פירש את דעת רש"י ותוס' הערוך לנר לסוכה, שם.

27. כך פירשו את הרמב"ם: הרב יוסף באב"ד, מנחת חינוך, חלק ב, מצוה שכד, עמ' תצח; ערוך לנר לסוכה, שם.

28. רבינו ניסים לסוכה, כא ע"ב בדפי הר"ף. כך סובר גם הריטב"א לסוכה, שם.

29. ר' יצחק ב"ר יהודה אבן גיאת, מאה שערים, שערי שמחה, חלק א, עמ' קיג. דברי הר"ף גיאת הובאו גם אצל ר' אברהם ב"ר נתן הירחי, ספר המנהיג, חלק ב, סימן לח, עמ' תד. רבינו מנוח על הרמב"ם, הלכות לולב ז, כב. כדברי הר"ף גיאת כותבים גם ר' יוסף בן מאיר הלוי אבן מגאש, סימן מג; ר' יצחק בן משה אור זרוע, ספר אור זרוע, ח"ב, הלכות סוכה, סימן שטו.

3. נטילת ערבה ביום השביעי כזכר למקדש

אין איזכור מפורש בספרות התנאים והאמוראים, שמנהג נטילת הערבה התקיים מחוץ למקדש, וכן לא נאמר שיש לעשות דבר דומה כזכר למקדש. אולם על פי פרשנות של מספר ראשונים, ניתן לראות כיצד התגבש המנהג ליטול ערבה ביום השביעי של סוכות, כזכר למקדש.

הזכרנו לעיל שרב אסי מסר בשם ר' יוחנן בשם ר' נחוניא, שמצוות ערבה במקדש היא הלכה למשה מסיני, או שהוא סובר – לפי מסורת אחרת – שהיא יסוד נביאים. בתלמוד הירושלמי סוכה (ה, ב) נאמר עוד בשם רבי יוחנן:

רבי יוחנן אמר לרבי חייה בר בא: בבלייא – תרין מילין סלקון בדיכון: מפשיטותא דתעניתא, וערובתא דיומא שביעיא.

דברים דומים נאמר בשם ר' יוחנן גם בתלמוד הבבלי סוכה (מד ע"א): "דליכון אמרי: דילהון היא".³⁰ מדברי ר' יוחנן הללו יש ללמוד, שמנהג נטילת הערבה ביום השביעי לאחר החורבן כזכר למקדש החל בבבל והובא לארץ ישראל.³¹ בהמשך הסוגיה בבבלי (שם) מסופר על נטילת ערבה לאחר החורבן:

אמר אייבו: הוה קאימנא קמיה דרבי אלעזר בר צדוק, ואייתי ההוא גברא ערבה קמיה, שקיל, חביט חביט ולא בריך. קסבר: מנהג נביאים הוא. אייבו וחזקיה בני ברתיה דרב אייתו ערבה לקמיה דרב, חביט חביט ולא בריך, קא סבר: מנהג נביאים הוא.³²

רב, אייבו, חזקיה ור' אלעזר בן צדוק חיו אחרי החורבן. בין אם המעשים הללו היו בארץ ישראל ובין אם בבבל, הרי שמנהג זה היה ידוע, והוא השתרש בציבור. מהעובדה

30. על הביטויים: "דליכון" ו"דילהון" כלפי בני בבל, וכלפי מי הם מתייחסים, ראה: ש"י פרידמן, "לאגדה היסטורית בתלמוד בבלי", ספר הזכרון לרבי שאול ליברמן (עורך: ש"י פרידמן), ניו יורק תשנ"ג, עמ' 163-164.

31. הרב משה מרגלית, בפירוש פני משה שם. הרב יוסף ראזין, צפנת פענח, על הרמב"ם, ירושלים תשל"ט, חלק א, עמ' 64, כותב על נטילת ערבה: "דרק בבבל היה מתחילה המנהג, ואח"כ נתפשט גם בארץ ישראל". הוא מעלה שם אפשרות, שבבבל נהגו ליטול ערבה במשך שבעה ימים, בזמן המקדש. האריך בכך גם הרב יששכר תמר, עלי תמר, ירושלמי למסכת סוכות, אלון שבות תשנ"ב, עמ' קכז-קכח.

32. שני הסיפורים המופיעים כאן הם על אייבו. בסיפור הראשון נאמר שאייבו נטל לולב בפני ר' אלעזר בן צדוק. בסיפור השני נאמר שאייבו וחזקיה הם נכדי רב. רש"י לסוכה מד ע"ב, ד"ה אייבו, מפרש שאייבו בסיפור הראשון הוא אביו של רב. בחלק מגירסאות הגמרא – וכך גרסו גם חלק מהראשונים – נאמר (בסיפור הראשון) שאייבו נטל את הלולב בפני ר' אלעזר ב"ר יצחק. לפי גירסה זו ניתן לפרש ששני הסיפורים הם על נכדי רב. בחלק אחר מגירסאות הבבלי שורות אלו כלל אינן מופיעות. ראה: הרב רפאל נתן נטע רבינוביץ', דקדוקי סופרים, כרך א, מסכת סוכה, עמ' כח, הערה ט.

שהאמוראים המדוברים לא בירכו על נטילה זו, למדה הגמרא, שלדעתם נטילת ערבה במדינה היא ממנהג נביאים.

יש ראשונים הרואים במנהג נטילת ערבה ביום השביעי קיום מנהג נביאים בלבד, וללא כל זיקה להנהגת זכר למקדש.³³

אך ראשונים אחרים לומדים מדיון אחר בסוגיה זו, שנטילת ערבה ביום השביעי היא הנהגת זכר למקדש, ולא ממנהג נביאים:

אמר ליה אביי לרבא: מאי שנא לולב דעבדינן ליה שבעה זכר למקדש,
ומאי שנא ערבה דלא עבדינן לה שבעה זכר למקדש? (סוכה שם)

שאלת אביי היא, שבניגוד למצוות לולב, שנהגו לעשות לה זכר למקדש, ביחס למצוות ערבה לא הנהיגו מנהג כזה. לאחר דיון והצגת אפשרויות שונות להבחין בין לולב לערבה, נאמר:

אלא אמר רב זביד משמיה דרבא: לולב דאית ליה עיקר מן התורה בגבולין
– עבדינן ליה שבעה זכר למקדש; ערבה דלית לה עיקר מן התורה בגבולין
– לא עבדינן שבעה זכר למקדש (שם).

את תשובת רב זביד מפרש רש"י:

דלא עבדינן לה שבעה – אבל יום אחד מיהא עבדינן, כדאמרין לקמן (ע"ב)
ברבי אלעזר בר צדוק,³⁴ והוא היה לאחר החורבן, שהיה רבי צדוק אביו
בימי רבי יוחנן בן זכאי, ובימי רבי אליעזר ורבי יהושע ורבן גמליאל היה.³⁵

33. בדרך זו נקטו מספר ראשונים: ר' יצחק בן ר' יהודה אבן גיאת, מאה שערים, חלק א, עמ' קיג; ר' שמחה מוטרדי, מחזור ויטרי, סימן רל, ד"ה ומיהו, וסימן שסח, ד"ה אמר אייבו, וסימן שפא; הר"ף לסוכה, כב ע"א בדפי הר"ף; ר' יצחק בן אבא מארי, ספר העיטור, עשרת הדיברות, הלכות לולב, דף צג ע"ב; רמב"ם, הלכות לולב ז, כב, והלכות ברכות יא, טז; ר' אלעזר ממיע, ספר יראים, סימן תכב (דפוס ישן: קכד); ר' אליעזר ב"ר יואל הלוי, ספר הראב"ה, חלק ב, הלכות לולב, סימן תרצט; תוס' לסוכה מד ע"ב, ד"ה כאן; ר' אברהם ב"ר נתן הירחי, ספר המנהיג, חלק ב, סימן לח, עמ' תד; ר' יצחק בן משה אור זרוע, ספר אור זרוע, ח"ב, הלכות סוכה, סימן שטו; ר' צדקיה ב"ר אברהם הרופא מרומי, שבלי הלקט, סימן שסט, עמ' קסו; ר' אהרן ב"ר יעקב, ספר כלבו, סימן עא; רבינו אשר, סוכה ד, א ויומא ח, כד.

34. כאמור לעיל בהערה 32, בחלק מנוסחאות הגמרא שורות אלו נעדרות. אך לשיטת רש"י, הגורס שורות אלו, לא ברור מדוע הוא מבסס את הוכחתו לעניין נטילת ערבה לאחר החורבן, מכך שאייבו נטל בפני ר' אלעזר בן צדוק. והרי יכול היה רש"י להוכיח זאת מהסיפור השני, שם מסופר על אייבו וחזקיה, נכדי רב, שנטלו ערבה בפני רב, והם בוודאי היו לאחר החורבן! שאלה זו שואל הרב יעקב צבי יאליש, מלא הרועים לסוכה שם, והוא אינו משיב עליה. יתכן שרש"י רצה להוכיח שמנהג זה הוא קדום, והוא מהתקופה הסמוכה לחורבן הבית.

אם ניתן היה להבין שמסיבה כלשהי לא הנהיגו זכר למקדש בערבה, זהו באשר לנטילתה במשך כל שבעת ימי החג; אך ביום השביעי נהגו ליטול ערבה כהנהגת זכר למקדש. אייבו שנטל ערבה בפני ר' אלעזר בן צדוק עשה כן כהנהגת זכר למקדש. אמנם יש לציין, כי בגמרא עצמה לא נזכר כלל שהמניע למעשיו של אייבו היה כהנהגת זכר למקדש.

בדומה לרש"י כתב גם רבינו נסים:

יום אחד ודאי עבדינן (זכר למקדש), כדאמרינן לקמן (מד ע"ב), בההוא גברא דאייתי ערבה קמי ר' אלעזר ב"ר צדוק... הלכך יום אחד ודאי דעבדינן לה זכר למקדש. אבל אביי מתמה: אמאי לא עבדינן ליה ז', כדעבדינן בלולב? ומסקינן: אלא אמר רב זביד משמיה דרבא: לולב דאיתיה בגבולין מדאורייתא – עבדינן ז' זכר למקדש; ערבה דליתא בגבולין מדאורייתא – לא עבדינן בה ז' זכר למקדש כדעבדינן בלולב.³⁶ פירוש: לולב – אי אפשר לו לעשותו יום אחד בלבד זכר למקדש, שכבר הוא נוטל בגבולין יום אחד מדינו מן התורה, ולא יהא כאן זכר למקדש כלל, וכיון דלא סגי ביום אחד – עבדינן ז'; אבל ערבה, שאינה ניטלת מן התורה בגבולין כלל – ביום אחד בלחוד איכא זכר למקדש.³⁷

בדרך זו פירשו עוד ראשונים.³⁸ לשיטתם יש לבאר: מהי משמעות העובדה, שמחד, מנהג ערבה בזמן הזה הוא כזכר למקדש, ומאידך, נטילת הערבה לאחר החורבן היא ממנהג נביאים? תשובה לכך – על פי דברי ר' יעקב בן אשר, הפוסק אף הוא שנטילת ערבה היא זכר למקדש:

35. רש"י לסוכה מד ע"א, ד"ה דלא. גם בסוכה מג ע"ב, ד"ה ואלא לידחי, כותב רש"י שנטילת ערבה היא זכר למקדש.

36. הר"ן איננו מעתיק את הגמרא, אלא מסכם בקצרה את האמור בה. הביטויים "אבל אביי מתמה" ו"ומסקינן" אינם לקוחים מהגמרא. יחד עם זאת, הוא משמיט בסיכומו מילה מרכזית ביותר בתשובתו של רב זביד. הגירסה בגמרא היא: "לולב דאית ליה עיקר... ערבה דלית ליה עיקר". את המילה "עיקר" משמיט הר"ן, הן ביחס ללולב והן ביחס לערבה. יתכן שהר"ן סיכם את הגמרא כאן, על פי דברי הגמרא בסוכה מג ע"א, שם אכן כתוב ביחס ללולב: "דאיתיה מן התורה בגבולין" (ללא המילה "עיקר"). אמנם הר"ף גרס גם שם: "דאית ליה עיקר מן התורה בגבולין" (סוכה כא ע"א בדפי הר"ף), אך כבר העיר שם בעל המאור, שגירסה זו מתאימה לסוגייתנו, העוסקת בהנהגת זכר למקדש, ולא לסוגיה שם, העוסקת בנטילת לולב בשבת.

37. ר"ן לסוכה כב ע"א בדפי הר"ף.

38. ראה: הריטב"א לסוכה, שם. פוסקים ופרשנים נוספים סוברים שנטילת ערבה ביום השביעי היא זכר למקדש: תוס' לסוכה מג ע"ב, ד"ה לא; ר' יצחק בן משה אור זרוע, ספר אור זרוע, ח"ב, הלכות סוכה, סימן שטו; ר' דוד אבודרהם, ספר אבודרהם, סדר תפילת סוכות, ד"ה ומרבים בתחנונים; בית יוסף, אר"ח, סימן תרסד. כך כתב גם טורי זהב, אר"ח, סימן תרסד, ס"ק ב.

ונוטלין ערבה זכר למקדש שהיו מקיפין בו ביום בערבה. ופליגי בה. רבי יוחנן אמר: יסוד נביאים הוא – פירוש: נביאים אחרונים, חגי זכריה ומלאכי, ייסדום, ולכך מברכין עליה; ור' יהושע אומר: מנהג נביאים היא – פירוש: מנהג בעלמא שנהגו כך, ואין מברכין עליה.³⁹

המנהג ליטול ערבה ביום השביעי לאחר החורבן הוא זכר למקדש; הסיבה שבגללה אין מברכים על נטילה זו היא מפני שבגבולין – גם בזמן שבית המקדש היה קיים, הנטילה היא ממנהג נביאים, ועל מנהג אין לברך.

כיצד הוסברו דברי רב זביד לרבא, לשיטת הראשונים האחרים, שלא ראו את נטילת הערבה כיום כזכר למקדש, (כמו הר"ץ גיאת, הרמב"ם ועוד), אלא רק כמנהג נביאים? נראה שהם הבינו את הגמרא אחרת. היות שמצוות לולב היא מן התורה, ולפחות יום אחד בגבולין, הרי שיש מקום להנהיג במצוה זו שבעה ימים כזכר למקדש; אך על ערבה לא נצטוונו מן התורה כלל,⁴⁰ ולכן אין מקום להנהיג לה זכר למקדש.⁴¹

מדוע הנהיגו זכר למקדש דווקא ביום השביעי? ר' אהרן ב"ר יעקב הכהן מנרבונה כותב שיום זה היה מיוחד יותר במקדש.⁴² הרב יוסף קארו, כותב שייחודו של היום הוא בכך, שאם חל יום ערבה בשבת – היתה המצוה דוחה את שבת: "מפני כך כשרצו חכמים לקבוע בגבולים יום אחד לנטילת ערבה – קבעו היום המיוחד יותר לערבה שבמקדש".⁴³ ר' יואל סירקש כותב, שהואיל ובמקדש היו מקיפין בערבה ביום השביעי שבע פעמים, לפיכך גם כיום אנו מקיפין שבע פעמים זכר למקדש, אם כי מקיפים בלולב.⁴⁴

39. טור, א"ח, סימן תרסד.

40. כך פירש גם הרב אריה לייב הכהן ממיץ, טורי אבן, ראש השנה, עמ' מא, ד"ה ושיהא, אך העיר שמהפסוק: "ציון דורש אין לה" – שממנו למדו שיש לעשות זכר למקדש (ראש השנה ל ע"א) – עולה שאין מקום להבחין בין מצוה שיש לה עיקר בגבולין ומצוה שאין לה.

41. הרב אריה פומרנצ'ק, עמק ברכה, עמ' קא, תולה את מחלוקת הראשונים באופן פיסוק הגמרא. ראה במאמר: "נטילת לולב לאחר החורבן ומיסוד ההנהגות לזכר המקדש", פרק ד. בעל מרכבת המשנה מציע גם אפשרות אחרת, והיא שהרמב"ם לא גרס בגמרא את המילים: "בגבולין". אכן, בכת"י מינכן הגירסא היא: "לולב דאית ליה עיקר מן התורה בגבולין עבדינן ליה שבעה זכר למקדש ערבה דלית לה עיקר מן התורה לא עבדינן שבעה זכר למקדש". המילה "בגבולין" ביחס לערבה אינה מופיעה שם. רבינו מנוח, בפירושו על הרמב"ם הלכות לולב ז, כב, איננו גורס כלל את המילים: "בגבולין", הן ביחס לערבה והן ביחס ללולב. גירסתו היא: "לולב דאית ליה עיקר מן התורה עבדינן ליה שבעה זכר למקדש ערבה דלית לה עיקר מן התורה לא עבדינן שבעה זכר למקדש".

42. ספר הכלבו, סימן עב.

43. בית יוסף, א"ח, סימן תרסד.

44. בית חדש, א"ח, סימן תרסד. טעם זה מובא גם בטורי זהב, א"ח, סימן תרסד, ס"ק ב.

כאמור, נחלקו הראשונים בפרשנות הסוגיה באשר למנהג נטילת ערבה בשביעי לאחר החורבן, אם הוא ממנהג נביאים (וכפי שהיה בזמן הבית), או שהוא הנהגת זכר למקדש. בסוגיה עצמה לא נאמר במפורש שהנהגה זו היא זכר למקדש, ואין כל הכרח לפרש כך את הגמרא. אמנם פרשנות זו אפשרית, אך אינה הכרחית. יושם לב, שרש"י הוא זה שפירש כך את הגמרא, וכנראה בעקבותיו הלכו גם ראשונים נוספים. יתכן שקיימת מסורת כלשהי, שנטילת ערבה ביום השביעי היא זכר למקדש, וזהו הבסיס לפרשנות זו. אך כאמור, לא כל הראשונים פירשו כך.

ג. הרחבת ההנהגה לזכר המקדש בנטילת ערבות בבית הכנסת

המשנה בסוכה (ד, ה) מתארת את סדר הבאת הערבות למקדש:

מקום היה למטה מירושלם, ונקרא מוצא. יורדין לשם, ומלקטין משם מרביות של ערבה.

מלקטי הערבה היו שליחי בית הדין, וכדברי הגמרא סוכה (מג ע"ב): "ערבה – שלוחי בית דין מייתי לה". על כך כותב הריטב"א:

ומהא תלמוד, דבזמן הזה גם כן ע"י שלוחי בית דין הוא זכר למקדש. וזהו שנהגו עכשו שפרנסי הקהל מביאים אותה ביום ז' משל ציבור, ואין כל אחד מביא אותה לעצמו. וזה נכון וברור.⁴⁵

לא ברור אם במשך הזמן הקפידו בקהילות ישראל לקיים הנהגה זו, ולפני מאה שנה כתב על כך הרב יחיאל מיכל עפשטיין:

ואצלנו קשה ליהרר בזה, מפני שעניים מביאים אל הבתים, וצדקה היא להם שנוטלין דבר מה עבור זה. ואין קפידא בכל אלה הדברים, רק שתהא כוונתו לשם שמים.⁴⁶

כיום, במקומות רבים בני הנוער הם אלו שמביאים את הערבות ומוכרים אותם לציבור, ואין אלו בני נוער עניים דווקא.

הנהגה נוספת שנוהגת היום, היא זריקת הערבות אחרי חביטתן על גבי ארון הקודש. לא נתברר לנו מתי החלו לנהוג כך. הרב משה שטרנבוך כותב שטעם המנהג הוא לא רק בשביל למנוע את בזיון, אלא כהנהגת זכר למקדש, שהיו זוקפים את

45. הריטב"א לסוכה, שם. כך כותב גם תלמידו, רבינו ניסים, חידושי הר"ן, כא ע"ב בדפי הרי"ף; בית יוסף, אר"ח, סימן תרסד, והרמ"א שם, סעיף ב. הגר"א שם מציין את דברי הר"ן הללו.

46. ערוך השולחן, אר"ח, סימן תרסד, סעיף ד.

הערבה על גבי המזבח. בנימוק זה הוא דוחה את המתנגדים למנהג, בשל בזיון ארון הקודש.⁴⁷

הרב צבי שכטר מוסר בשם הרי"ד סלובייצ'ק, שר' חיים מבריסק היה זוקף ערבה על גבי הקרקע בצדי השולחן שבו קראו בתורה, שכן הוא נחשב כמזבח – וכמעשיהם של שלוחי בית הדין, שהיו זוקפין מורביות של ערבה בצדי המזבח. רק אחרי הזקיפה היה נוטל את הערבה לחבטה.⁴⁸

47. מועדים וזמנים השלם, ירושלים תשל"ט, חלק ג, סימן קלא, הערה ד.
48. ארץ הצבי, ירושלים תשנ"ב, עמ' צה; הנ"ל, נפש הרב, ירושלים: ראשית, תשנ"ה, עמ' רכ.